

DOI: 10.18427/iri-2017-0001

Magánkönyvtár, polgári könyvtár – tanítókönyvtár? A kora újkori Felvidék tanító értelmiségének olvasmányműveltségéről

© Mizera Tamás

Eszterházy Károly Egyetem Neveléstudományi Doktori Iskola, Eger

tamas.mizera@gmail.com

Jelen tanulmány megjelenése előtt alig néhány hónappal, 2016. október 25. és 26. között rendezték azt a konferenciát a szlovákiai Szepeskáptalanban,¹ amely a Pyrker János László (1772-1847) szepesi püspök és egri érsek által alapított tanítóképző intézetek történetéhez kapcsolódva kínált lehetőséget arra, hogy a könyves művelődés és a tanári professzió kapcsolatát 19. századi kontextusban mutathassam be. Az ilyen típusú vizsgálódás azonban arra sarkallja a kutatót, hogy a 16-18. századi Magyarország esetében is feltegye a kérdést: eruditív művelődésének vizsgálatával megrajzolható-e a Kárpát-medencei, közelebbről pedig a felvidéki tanító értelmiség szellemi horizontja?

A kérdés megválaszolásához segítséget nyújthat, ha a kor tanítókönyvtárainak számszerűsíthető adataiból, valamint tartalmi kritériumok szerinti elemzéséből kiindulva kíséreljük meg jellemezni azt a pozíciót, amely a felvidéki tanító értelmiséghez kapcsolható a kitüntetett időszakban. A vizsgálat fókuszában tehát a kora újkori tanítókönyvtár, illetve annak a Kárpát-medencei polgári könyvtárak rendszerében elfoglalt helye áll. A sok szempontú vizsgálat fontos adalékokkal szolgál az ekkor még születőben lévő professzió történetéhez. A továbbiakban a fenti célokat szem előtt tartva kísérel meg összegezni az eddigi eredményeket.

Alapvetés

Olvasmánytörténeti helyzetkép

A kora újkori Kárpát-medencére olvasmánytörténeti szempontból többszörösen hátrányos helyzet jellemző: az alfabetizáció alacsony szintje mellett a könyvkereskedelmi intézményhálózat hiánya is nehezítette a magánkönyvtárak kialakulását. A kiadó és az olvasó közé egy harmadik, vándor könyvkereskedőből, könyvkötőből és nyomdászokból álló réteg került; a könyvek beáramlásának másik jelentős forrása a külföldi egyetemlátogatás, a *peregrinatio academica* hagyománya volt. Annak ellenére, hogy a korszak formálódó magánkönyvtárait az olvasói ízlést jól

¹ Az előadás címe: *Szív és ész virágai. Az Egri Érseki Líceumi Nyomda tankönyvei és alkalmi nyomtatványai, különös tekintettel Pyrker János László érsek korára.* Elhangzott a Spišský biskup a jágerský arcibiskup Ján Ladislav Pyrker a Učiteľské ústavy v Spišskej Kapitule a v Jágrí = Pyrker János László szepesi püspök és egri érsek, valamint a szepeskáptalani és egri Tanítóképző Intézetek c. konferencián (Szepeskáptalan, 2016. október 25-26.)

tükröző forrásoknak tartjuk, túlnyomó többségüknél a gazdasági lehetőségek is jelentős hatást gyakoroltak a gyűjtemény összetételére. A magánkönyvtárak jegyzékeit mégis az elolvasott könyvek jegyzékeinek tartjuk, egyrészt, mert az általában 5-30 kötetes gyűjtemények elolvasható könyvmennyiséget jelentenek, másrészt az ún. presztízs könyvgyűjtés jelensége Magyarországon csak a 18. század második felétől figyelhető meg (Monok, 1997).

A német könyvpiacról érkező, magas színvonalú könyvanyag mellett a magyarországi nyomdák számára elsősorban a nemzeti nyelvű irodalom kiadása jelenthetett üzleti lehetőséget. A magánkönyvtárak összetételét tekintve a 16. század során az olvasmányok laicizálódása, majd a 17. század második felében azok reteologizálódása figyelhető meg. Párhuzamosan egyre csökkent a magyarra fordított művek korszerűsége, és növekedett az újrakiadások száma: a fordításirodalom tehát a Nyugat-Európában nemzeti nyelven íródott, friss irodalom helyett elavultabb nézeteket közvetített. Tekintettel arra, hogy a latin nyelv a Kárpát-medencei tudományosság területén megőrizte központi szerepét; a korszerű, nemzeti nyelvű művek helyett a latin nyelven íródott, régi kiadású könyvek arányszáma növekedett a 17. század második felétől. Az előbbi két tényező együttesen azt eredményezte, hogy a század végére a magyarországi polgárság és így az értelmiség erudíciója is konzervatívává vált (Monok, 1996).

Fogalmi keret

A polgárság fogalma, illetve annak tartalma korszakonként változó megközelítést igényel: eredetileg a kiváltságolt városok polgári joggal rendelkező lakóinak összefoglaló megnevezésére használták, majd a felvilágosodás után egyre inkább állampolgárt jelentett, illetve a kézművesek, kereskedők és műveltebb városlakók körére terjedt ki (Bácskai, 2009). Az „értelmiség” terminust esetünkben professziók összefoglaló megnevezéseként használjuk, függetlenül a működés közegétől és a társadalmi kapcsolatok minőségétől (Kecskeméti, 2014).

Amennyiben elfogadjuk, hogy a könyvtár meghatározott céllal létrehozott könyvgyűjtemény, kínálkozik egy felosztási lehetőség intézményi és magánkönyvtárakra. Utóbbiak kialakulásában a gyűjtő egyéni kezdeményezése a döntő elem, az egyéb körülmények háttérbe szorulnak (Adam, 1997). Ha ez a kezdeményezés a polgárok részéről nyilvánul meg, akkor beszélhetünk polgári könyvtárakról; tanító értelmiségiek esetén tanítókönyvtárakról. A „tanító értelmiség” kifejezés használata, bár a vizsgálatba bevonható tulajdonosi kör óvatos kitégítésének tűnhet, annak tükrében mindenképpen indokolt, hogy az oktatáshoz köthető foglalkozástípusok a kora újkori Magyarországon meglehetősen változatos képet mutatnak (lásd: *Függelék*).

A hagyatéki leltárak kutatása

Előzmények

Kutatásom a hagyatéki leltárak elemzésével kísérelte meg jellemezni a polgárok gyűjteményeit. Egyrészt, mert azok a lakosság egészére nézve hiteles képet nyújtanak, másrészt jogi aktusnak köszönhetik létüket, így megbízható forrásnak tekinthetők (Adam, 1997). A forrás kritikájához tartozik ugyanakkor, hogy az

összeírásokkal kapcsolatban számos olyan aggály merülhet fel, amelyre az elemzés során figyelmet kell fordítani. Berger (1981) szerint különösen a felületes vagy hiányos összeírások; a gazdasági, politikai vagy erkölcsi okokból kimaradó tételek, valamint a könyvtulajdon és az olvasói ízlés közötti diszkrépancia sorolhatók ide. A könyves művelődés történetével, így a hagyatéki leltárakkal foglalkozó szakemberek kutatógenerációkon átívelő munkájának (bővebben lásd például: Monok, 1988) eredményeképpen, 1979-től folyamatosan jelenik meg az *Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* (a továbbiakban: *Adattár*) című sorozat. Témánk szempontjából fontos megjegyezni, hogy a kora újkori, magyarországi jogászok és orvosok jegyzékeiről már született átfogó elemzés (Szabó, 1997; Varga, 1997), hasonlóan a felvidéki bányavárosok könyves kultúrájához (Čičaj, 1993). A polgári könyvtárak vizsgálatokor gyakran fordultam Monok István megkerülhetetlen tanulmányaihoz (lásd: *Irodalomjegyzék*).

Módszerek

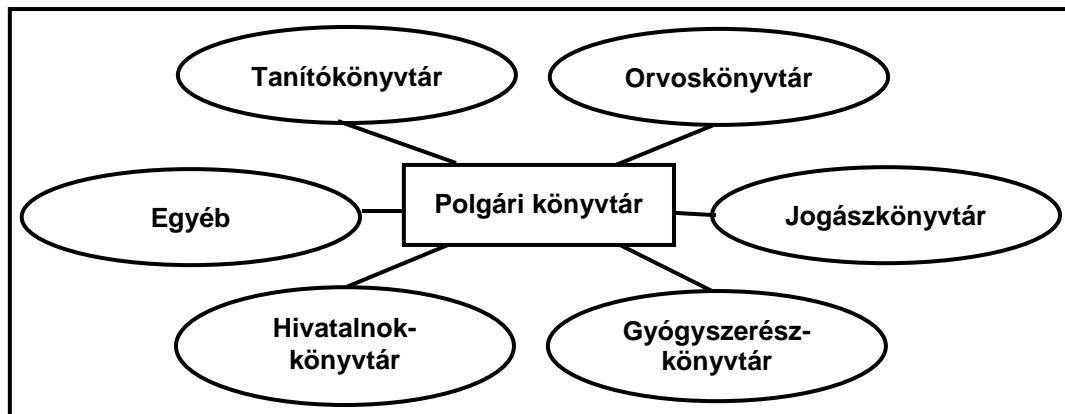
A vonatkozó szakirodalom megfelelő fókuszú szintézise mellett kutatásom az *Adattár* sorozatban 2008-ig közzétett, főként inventáriumokban fellelhető könyvjegyzékekre irányult. Relevánsnak azokat a forrásokat tekintettem, amelyekben a könyvbirtokos foglalkozását feltüntették. Az eddig megvizsgált 819 jegyzék esetében a tanítókra vonatkozó összeírások alulreprezentáltak, jelentős részük pedig felvidéki tulajdonoshoz köthető. Törekednünk kell tehát arra, hogy a vizsgálatot minél szélesebb spektrumon folytassuk.

Első lépésben statisztikai analízis segítségével, más professziók viszonylatában igyekeztem felvázolni azt a pozíciót, amelyet a tanítókönnyvtárak foglaltak el az adott társadalmi térben és időben (Mizera, 2011, 2016). Az olvasmányok összetételének tartalmi kritériumok szerinti elemzéséhez (Čičaj, 1993; Monok, 1993), illetve az egyes tételek azonosításához hazai és nemzetközi adatbázisok (MOKKA-R, Karlsruhe Virtueller Katalog) nyújtanak hiteles információkat. A három módszer ötvözése értékes megállapításokkal segítheti a polgári könyvtárakkal, valamint különösen a tanítókönnyvtárakkal kapcsolatos diskurzust.

A Kárpát-medencei polgári könyvtárak és a tanítókönnyvtár

A kora újkori Kárpát-medencei polgári könyvtárainak tipizálásához alapvetően két szempontot kell figyelembe venni. Az egyik a tulajdonos könyveinek számához kötődik; ahhoz ugyanis, hogy egy gyűjteménynek karaktere lehessen, a jegyzékben nagyszámú, azonosítható tételnek kell szerepelnie. A másik a könyvanyag összetételét érinti; ebben az esetben azt kell megvizsgálni, hogy az egyes könyvek mennyiben kapcsolódnak a birtokos-használó hivatásának, illetve mesterségének műveléséhez. A gyűjtemények nagyságát tekintve a korábban említett számok vezérfonalként szolgálhatnak, a tartalmi kritériumok esetében pedig minden típust a kor politikai-kulturális feltételrendszerének tükrében kell megvizsgálni. A szakirodalom szintézisével, illetve kutatásom eddigi eredményeit összegezve a polgári könyvtárak számos típusa azonosítható. Álljon itt tehát egy áttekintő ábra a szükséges magyarázatokkal.

A Kárpát-medencei polgári könyvtárak típusai (Mizera, 2016; Monok, 2005; Szabó, 1997 és Varga, 1997 alapján a szerző saját ábrája)

1. Az egyes típusok természetesen nem kezelhetők merev kategóriákként, hiszen a professziók közötti átjárás a korszakban gyakorinak számított. Erre a jelenségre az egyik legkülönösebb példa Váradi György (1630–1682 után) életútja, aki amellett, hogy iskolamesterként és jegyzőként dolgozott, belépett a csizmadiák céhébe is, illetve kétszer választották meg az év kocsmárosának Losoncon (Szakály, 1984).
2. Az „Egyéb” kategóriát a városok mesterséget űző polgárai, illetve kereskedői alkotják. Az ide sorolható foglalkozáscsoportok nagy számban képviseltetik magukat hagyatéki jegyzékeikkel, könyvtáraik azonban sem nagyságukban, sem karakterükben nem alkalmasak arra, hogy önálló típust jelenítsenek meg, noha egyes esetekben a szakkönyvek jelenléte kimutatható (Mizera, 2011).
3. Általában elmondható, hogy a kora újkori Magyarországon az értelmiségi hivatáshoz nagyobb átlagos könyvszám kapcsolódik. Különösen Felvidéken, ahol ezek a munkakörök kiemelkedően nagy számban jelennek meg a hagyatéki jegyzékekben, szemben az Erdélyben és Nyugat-Magyarországon tapasztaltakkal (Mizera, 2016).
4. A magyarországi értelmiséghez köthető magánkönyvtárak alulreprezentáltak, a tanító értelmiség gyűjteményei pedig kiváltképpen azok (Monok, 1993). A 2008-ig kiadott köteteket vizsgálva huszonegy, ebbe a foglalkozáscsoportba sorolható személy jegyzéke került a látóterünkbe; ezek közül tizenöt a Felvidékről származik (lásd: *Függelék*).
5. A vizsgált időszak egészét tekintve a tanítói jegyzékek csak a Felvidéken vannak folyamatosan jelen, ahol azonban magas könyvszámmal és a viselt hivatást tekintve karakteres könyvanyaggal képviseltetik magukat (Mizera, 2016). Johann Haunold (?–1595) selmecebányai rektor könyvtárában 74 antik szerzőtől származó könyv található (Čičaj, 1993), Caspar Seiffid (?–1640) bártfai iskolarektor olvasmányai között hét Terentius-kiadás fordul elő (*Adattár* 13., 144-147). A polgári könyvtárakra általánosan is jellemző szak- és tankönyvek mellett a kor nevelési programjának magvát adó szerzők is gyakoriak a felvidéki tanítókönyvtárakban; különös tekintettel Philipp Melanchthon (1497–1560), Johann Sturm (1507–1589), Juan Luis Vives (1492–1540) vagy Johann Amos Comenius (1592-1670) munkáira.

Tanulságok és perspektívák

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a felvidéki tanító értelmiség kora újkori gyűjteményeit elemezve a Kárpát-medencei polgári könyvtárak önálló, egyedi jegyeket hordozó típusa bontakozik ki. A nevelő-oktató munkához kötődő könyvállomány egyben azt is jelenti, hogy a tanítói hivatás intellektuális alapjai már a magyarországi, professzionális tanítóképzés kezdetei előtt is megvoltak, sajátos karaktert adva a tulajdonosok könyvtárai által rekonstruálható olvasmányműveltségnek.

Problémát jelent ugyanakkor az alulreprezentáltság kérdése, tekintettel arra, hogy - néhány potenciális, jellemzően a mai Szlovákia területén feltárható jegyzékszerű forráson túl – a kora újkori Kárpát-medence inventáriumainak kutatása befejezettnek tekinthető. A vizsgálatba bevonható tanítókönyvtárak számát azonban, a megszerzett ismeretek bővítése érdekében is, növelni szükséges. A téma kutatói számára, hosszú távon az intézményi könyvtárak régi könyves állományának feltárása jelenthet perspektívát. A possesszor-bejegyzések szakszerű vizsgálatával további kora újkori tanítókönyvtárak válhatnak kutathatóvá, amennyiben erre forrás és szándék irányul majd az elkövetkező években, illetve évtizedekben.

Irodalomjegyzék

- Adam, W. (1997). Magánkönyvtárak a 17. és a 18. században. Kutatási jelentés. 1975-1988. In Monok István, Ötvös Péter, Zvara Edina (szerk.), *Válogatás a német szakirodalomból* (pp. 161-187). Szeged: Scriptum.
- Bácskai Vera (2009). Polgár [szócikk]. In Kőszeghy Péter (főszerk.), *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor, IX* (pp. 216-219). Budapest: Balassi.
- Berger, G. (1981). Inventare als Quelle der Sozialgeschichte des Lesens. *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte*, 5, 368-380.
- Čičaj, V. (1993). *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században. Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya*. Szeged: Scriptum.
- Kecskeméti Gábor (2014). Értelmiségi pályák a kora újkori Magyarországon. A tipikus és az egyéni. In Biró Annamária, Boka László (szerk.), *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások* (pp. 13-30). Nagyvárad; Budapest: Partium; Reciti.
- Mizera Tamás (2011). A Kárpát-medencei polgári könyvtárak vizsgálata. A mesterek könyves kultúrája. In Czeglédi László, Monok István (szerk.), *A helyi érték. De libris et bibliothecis* (pp. 83-133). Eger: Líceum.
- Mizera Tamás (2016). Könyv és mesterség a kora újkori Magyarországon. A magánkönyvtár-képződés tendenciái a polgárság körében, különös tekintettel a tanítók gyűjteményeire. In Geszthelyi Hermína, Görög Dániel, Maróthy Szilvia (szerk.), *Szöveg, hordozó, közösség. Olvasóközösség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban* (pp. 229-243). Budapest: Reciti.
- Monok István (1988). XVI-XVII. századi olvasmánykultúránk. *Magyar Könyvszemle*, 104 (1), 78-82.
- Monok István (szerk.) (1990). *Kassa város olvasmányai. 1562-1731*. Szeged: JATE [idézte: *Adattár 15.*]
- Monok István (szerk.) (1992). *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588-1721*. Szeged: Scriptum [idézte: *Adattár 13/2.*]
- Monok István (1993). *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon. 1526-1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*. Szeged: Scriptum.

- Monok István (szerk.) (1994). *Erdélyi könyvesházak III. 1563-1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források*. Szeged: Scriptorum [idézte: *Adattár 16/3.*]
- Monok István (1996). Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI-XVII. századi Magyarországon. In *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára* (pp. 332-338). Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Monok István (1997). Könyvtárak és olvasás, 1526-1750. *Iskolakultúra*, 7 (5), 17-22.
- Monok István (szerk.) (2003). *A bányavárosok olvasmányai. Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya. 1533-1750*. Budapest; Szeged: OSZK; Scriptorum [idézte: *Adattár 13/3.*]
- Monok István (2005). *A lőcsei polgárok olvasmányairól*. http://real.mtak.hu/24095/1/Monok_locsei_polgarok_Wiener_2005.pdf [2016.12.28.]
- Monok István, Verók Attila (szerk.) (2004). *Erdélyi könyvesházak IV/1 = Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1. Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen. 1575-1750. Bistritz, Hermannstadt, Kronstadt*. Budapest: OSZK [idézte: *Adattár 16/4.1.*]
- Monok István, Ötvös Péter, Prickler, H. (szerk.) (1994). *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg). 1535–1721*. Szeged: Scriptorum [idézte: *Adattár 18/1.*]
- Szabó Béla (1997). Jogászaink olvasmányai a kora újkorban. *Iskolakultúra*, 7 (5), 23-34.
- Szakály Ferenc (1984). Egy mezővárosi tanító-nótárius életútja. Váradi György feljegyzőkönyve, 1630-1676. In Kállay István (szerk.), *A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181-1981* (pp. 262-278). Budapest: Magyar Herold. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv 1.
- Varga András (sajtó alá rend.) (1986). *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533-1657*. Budapest; Szeged: JATE; MTAK [idézte: *Adattár 13.*]
- Varga András (1997). Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században. *Iskolakultúra*, 7 (5), 35-39.

Függelék

A kutatás során vizsgált tanító értelmiségiek köre a könyvtárakra vonatkozó adatok forráshelyeivel, halálkozásuk sorrendjében

Név	Foglalkozás	Település	Az adatok forrása
J. Percusius Lubecensis (?-1566)	Iskolarektor	Bártfa, Eperjes	<i>Adattár 13.</i> , 16.
Johann Hensel (?-1580)	Iskolamester, segédtanító	Kassa, Selmecebánya	<i>Adattár 13.</i> , 20-22.
Leonard Joninsherus (?-1580)	Tanár	Selmecebánya	Čičaj 1993, 36.
Basilius (?-1595)	Iskolamester	Beszterce	<i>Adattár 16/4.1.</i> , 10.
Johann Haunold (?-1595)	Iskolarektor	Selmecebánya	<i>Adattár 13/3.</i> , 305-315. Čičaj 1993, 36.
Láskay János (?-1613)	Káptalani dékán	Pozsony	<i>Adattár 13.</i> , 94.
Matthias Stadthueber (?-1619/1620)	Népiskolai tanár	Sopron	<i>Adattár 18/1.</i> , 28-29.
Őnódi György (?-1624)	Tanító	Kassa	<i>Adattár 15.</i> , 20.
Michael Apicius (?-1633)	Tanár	Selmecebánya	<i>Adattár 13/3.</i> , 373-376. Čičaj 1993, 38.

Jacob Werner (?-1639)	Iskolamester	Beszterce	<i>Adattár 16/4.1., 30.</i>
Árkosi Gelei Benedek (?-1640)	Tanár	Kolozsvár	<i>Adattár 16/3., 343.</i>
Caspar Seiffrid (?-1640)	Iskolarektor	Bártfa	<i>Adattár 13., 144-147.</i>
Johann Werner (?-1640)	Tanár	Selmecebánya	Čičaj 1993, 38.
Andreas Vultuvius (?-1644)	Tanár	Selmecebánya	<i>Adattár 13/3., 380.</i> Čičaj 1993, 38.
Peter Leonhardi (?-1650)	Tanár	Selmecebánya	Čičaj 1993, 38.
Elias Setznagel (?-1656)	Tanár	Selmecebánya	<i>Adattár 13/3., 394-396.</i> Čičaj 1993, 38.
Martin Schötter v. Schreter (?-1680)	Tanár	Besztercebánya	<i>Adattár 13/3., 112-114.</i> Čičaj 1993, 45.
Váradi György (1630-1682 után)	Iskolamester	Losonc, Szabadszállás	<i>Adattár 13/2., 113-116.</i>
Georg Laurent (?-1693)	Tanár	Besztercebánya	<i>Adattár 13/3., 175-177.</i> Čičaj 1993, 47.
Martin Faber (?-1702)	Schulauditor	Lőcse	<i>Adattár 13/2., 298.</i>
Johann Fridl (?-1719)	Iskolarektor	Sopron	<i>Adattár 18/1., 410.</i>